

Inventariseren in onbekend gebied: een stage op Borneo

Sander Pieterse & Ben Wielstra

Borneo is een populaire reisbestemming onder vogelaars. Niet zonder reden: het eiland herbergt een enorm rijke en gevarieerde avifauna. Vrijwel iedereen beperkt zich echter steeds weer tot dezelfde plekken in het Maleisische gedeelte, met als gevolg dat over de avifauna van de rest van het eiland relatief weinig bekend is. Wij konden nieuwe informatie aandragen door te inventariseren in Kalimantan (het Indonesische deel van Borneo) in een gebied dat nog niet eerder door ornithologen was bezocht.

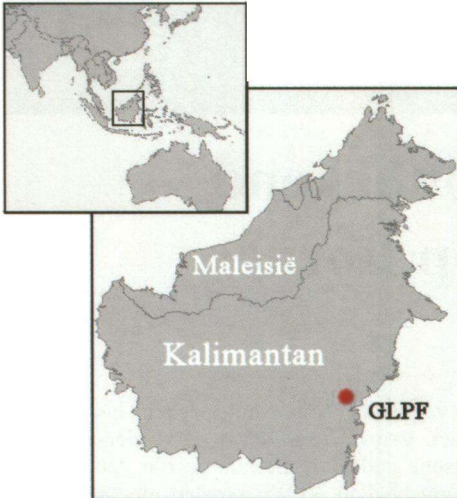
Inleiding

Met het grootschalig kappen van het tropisch regenwoud zal er binnen natuurbeheer een steeds belangrijkere plaats komen voor het overgebleven bos rondom kleine dorpsgemeenschappen. Deze traditionele bossen ('hutan adat' in het Indonesisch) worden op duurzame wijze door de dorpsbewoners geëxploiteerd (denk hier bijvoorbeeld aan kleinschalige houtkap en het verzamelen van fruit). De vraag is nu: in welke mate heeft dit bosgebruik effect op de vogeldiversiteit? In een breder kader: wat is de waarde

van deze traditionele bossen voor natuurbescherming? Deze vragen leken ons en onze begeleiders een interessante insteek voor een stageonderzoek. Kort nadat het idee was aangekaart vertrokken we, tamelijk overhaast, voor enkele maanden naar Borneo. Ons werkgebied en thuisbasis voor deze periode zou het Gunung Lumut Protection Forest (GLPF) worden (zie Figuur 1). In dit artikel presenteren wij een selectie van onze waarnemingen en ervaringen, opgedaan tijdens onze veldwerkperiode.

Leven in het veld

In het GLPF verbleven we in enkele dorpjes, waar we bij de 'locals' onderdak vonden. We aten drie keer per dag witte rijst en waren aangewezen op de nabijgelegen rivier om ons te wassen. Slapen deden we op de vloer onder een klamboe, die ons bescherming bood tegen de enorme variatie aan insecten en spinnen (althans in theorie). 's Nachts werden we uit onze slaap gehouden door luidruchtige halfwilde honden. 's Ochtends werden we wakker met het sfeervolle gejoel van Borneogibbons *Hylobates muelleri*, dat klonk vanuit het aangrenzende bos. Het verkennen van de jungle was niet zonder risico. Het grootste gevaar bleek niet in bloeddorstige insecten of andere parasiterende prikbeesten te schuilen, maar loerde in de vorm van fruit! Het

Figuur 1 - Het eiland Borneo met in rood de positie van het Gunung Lumut Protection Fore. (GLPF) aangegeven.

durianseizoen had onze dood kunnen betekenen; tijdens onze voettochten kwam er regelmatig zo'n stinkende, stekelige kolos naar beneden vallen en meermalen zagen wij ons leven aan ons voorbijflitsen. Uit het niets werd vlak naast één van onze laarzen een krater geslagen. Slechts enkele centimeters naar links en dit stuk was door één persoon minder geschreven.

Vogelen in de jungle

Ons bezoek aan Borneo betekende onze

eerste tropenervaring. We kregen te maken met een omslag in avifauna.

Boomgierzwaluwen (*Hemiprocridae*) en Spitsvogels (*Artamidae*) hebben geen Europese tegenhangers en de Papegaaien (*Psittacidae*) zijn er wild. Het wemelt van de 'prielvogeltjes' als Bastaardhoningvogels (*Dicaeidae*) en Honingzuigers (*Nectariniidae*). De variatie aan Koekoeken (*Cuculidae*) is aanzienlijk en IJsvogels (*Alcedinidae*) groot en klein sieren het 'straatbeeld'. Op de momenten dat het ons écht begon te duizelen hadden we gelukkig de Ringmus *Passer montanus* nog om op terug te vallen. Deze vogels hebben, na hun introductie op het eiland ongeveer vijftig jaar geleden, bezit genomen van Borneo (Smythies & Davison 1999).

'Junglevogelen' is een kunst op zich. We leerden al snel om ons gedeisd te houden op het heetst van de dag. Dit is niet alleen omdat we het zelf slecht trokken op die momenten, maar ook omdat de vogelactiviteit zich in de ochtend en namiddag concentreert. In het begin hadden we het idee dat we de hele dag tegen een muur van bladeren aan keken, waar af en toe wat silhouettes heen en weer schoten. In die wirwar van groen begonnen we echter na verloop van tijd steeds vaker vogels waar te nemen. De geluiden kwamen van alle kanten op ons af. Dit was erg overdonderend in het begin, maar het oefenen met geluiden wierp langzamerhand vruchten af. Als eerste leerden we de in het oog springende groepen kennen.

Typerende vogelgroepen

De wouden van Borneo worden gekarakteriseerd door een aantal spraakmakende groepen. Hét achtergrondkoor van het bos wordt, naast oorverdovend insectenkabaal, gevormd door de ritmische zang van Baardvogels (*Capitonidae*). Ondanks hun nadrukkelijke aanwezigheid zijn Baardvogels vreselijk moeilijk te traceren. Meestal moet je genoeg nemen met een groen gecamoufleerde schim hoog in een boomtop. Zo slaagde de Geelkapbaardvogel *Megalaima henricii* er al die maanden in zijn snor te drukken, ondanks dat we hem regelmatig hoorden. Neushoornvogels (*Bucerotidae*) zijn onlosmakelijk met Borneo verbonden. Er komen daarvan op Borneo acht soorten

voor en wij konden alle acht soorten in het GLPF vaststellen. Het is steeds weer een spektakel als er zo'n gigant rustig langs komt flappen, terwijl de wind door zijn vleugels raast zoals bij een zwaan. Ook om het geluid kan je niet heen. Dat van de Helmneushoornvogel *Rhinoplax vigil* moet wel één van de indrukwekkendste in de vogelwereld zijn. Een aanhoudende, versnellende en steeds luider wordende 'toek...toek...toek...'-reeks vindt, soms pas na vele minuten, zijn climax in een explosieve, maniakale schaterlach.

Op Borneo komt een groot scala aan Spechten (*Picidae*) voor. Wij kwamen maar liefst dertien soorten tegen in het GLPF, in allerlei soorten en maten. De Poederspecht *Mulleripicus pulverulentus* moest met de recente herontdekking van de Grote Ivoorsnavelspecht *Campephilus principalis* zijn status als grootste specht ter wereld weer afgeven (maar was dat wel terecht?). Deze soort staat in schril contrast met de piepkleine Maleise Dwergspecht *Sasia abnormis*, die de

afmetingen heeft van een Goudhaantje.

Hersenkrakers

Niet alle vogelgroepen zijn even gemakkelijk onder de knie te krijgen. Groepen als Duiven (*Columbidae*) en Buulbuuls (*Pycnonotidae*) kunnen vogelaars hoofdpijn bezorgen. We hadden te maken met een overdosis aan soorten die allemaal op elkaar lijken. De tekeningen in veldgidsen schieten wel eens tekort en in dit soort gevallen vormt dat toch écht een probleem. Het is dat we nog wat fotomateriaal mee hadden genomen, anders hadden we de zeer algemene Bruinbuikbuulbuul *Hypsipetes charlottae* nooit kunnen determineren! Deze soort leek in de verste verte niet op de plaatjes in onze veldgids (MacKinnon & Phillipps 1993). Het gros van de kruip- en sluipvogels in het oerwoud bestaat uit Timalia's (*Timaliidae*). Deze familie wordt vertegenwoordigd door vogels met toepasselijke namen als Muistimalia's (*Trichastoma* spp.), Sluiptimalia's (*Napothera* spp.) en Kruiplijsters (*Pomatorhinus* spp.). Sommige zijn

Regelmatig slopen we het oerwoud in, in de hoop de Blauwkoppitta *Pitta baudi* te treffen. Deze enorm fraaie soort was ons echter regelmatig te slim af. Ironisch genoeg kwamen we de luidroepende vogels tegen aan de rand van het bos. Zo kan het dus ook!
Foto: Sander Pieterse.

De Roodbaardbijeneter *Nyctornis amicta* is een stiekeme boomkroonbewoner en is meestal alleen vast te stellen aan de hand van zijn babbelende roep.
Foto: Sander Pieterse.

qua tekening dodelijk saai, terwijl andere juist zeer fraai zijn. De algemene Geelborsttimalia *Macronous gularis* is een meester in het 'skulken'. Hoewel we deze timalia's vrijwel onophoudelijk hoorden, duurde het een eeuwigheid voor we de eerste in beeld kregen. Elke keer als je zo'n lastige soort kan determineren is er weer sprake van een klein succesje (letterlijk).

Onverwachte situaties

Je kunt een hoop afdwingen, maar soms is vogelen in de jungle ook gewoon een kwestie van stom toeval. Drongo's (*Dicruridae*) kunnen de gekste geluiden maken en imiteren er flink op los. Toen een Diards Trogon *Harpactes diardii* begon te zingen, moest deze het ontgelden. Een Vlaggendrongo *Dicrurus paradiseus* begon direct mee te fluiten. De imitatie van de Drongo was zo overtuigend dat een overstuur paartje Trogons poolshoogte kwam nemen. Wij profiteerden mee van het uit de tent lokken van deze normaal

gesproken stiekeme bosbeesten. Toen we een Roodstuitboomtimalia *Stachyris maculata* probeerden te 'tapen' werden we blij verrast, niet door de Timalia, maar door een Drongokoekoek *Surniculus lugubris* met snode plannen! In het kielzog van een wegrennend Baardzwijn *Sus barbatus* zagen we een clubje Gekuijde Vuurrugfazanten *Lophura ignita* mee-vluchten. Gelijk hebben ze, want zowel zwijn als fazant wordt door de lokale bevolking bejaagd.

Haat-liefdeverhouding

Niet alleen de gedachte aan voedsel doet jagers op strooptocht gaan. De Shamalijster *Copsychus malabaricus* zou een algemene vogel moeten zijn in de Borneose bossen, maar is helaas ook mateloos populair als huisdier. Wij kwamen de soort dan ook weinig tegen onder wilde omstandigheden. Eigenlijk wordt alles wat los en vast zit in een kooitje gestopt in Indonesië. Zelfs de Kleine Spinnenjager *Arachnothera longirostra* kwamen we achter tralies tegen. Deze soort springt er niet bepaald uit wat betreft 'looks' en zangcapaciteit. Wie wil er nou zo'n beest als huisdier?

De vogels slaan echter terug. De Indische Papegaaiamadine *Erythrura prasina* is een gevreesde rijstplaa (Smythies & Davison 1999). Dit vogeltje boezemt de dorpelingen dermate angst in, dat er constant iemand bij de akkers ('ladangs' in het Indonesisch) aanwezig is om eventuele indringers te verjagen. Dit gebeurt met behulp van een ingewikkelde constructie van touw en plastic zakken die vanaf een platformpje in beweging gehouden wordt. Dit maakt blijkbaar allemaal bar weinig indruk op de vogeltjes; de eerste de beste akker die wij tegenkwamen werd geplunderd, tot frustratie van de aanwezige vogelverschrikkers.

Junglejuweeltjes

De 'locals' moesten eens weten hoeveel genoegdoening het kan geven om lekker vogels te kijken in hun bossen! Goed vertegenwoordigd op Borneo zijn de Pitta's (*Pittidae*). Deze bosbodembewoners maken er een sport van zich aan het zicht te onttrekken. Het kostte grote inspanning en wilskracht, maar tijdens onze tweede veldperiode werden we uiteindelijk beloofd met de eerste Pitta's: een situatie waarin het voor een vogelaar moeilijk is om niet in euforie te ontaarden! Ondanks hun kleurenpracht presteren Granaatpitta's *Pitta granatina* het zich ongemerkt langs je te bewegen. Gelukkig zijn ze erg vocaal en kunnen ze hun nieuwsgierigheid niet bedwingen als je hun geluid imiteert; na enig fluitwerk kregen we deze druktemakers in de kijker. Eén van onze topwaarnemingen was die van de raadselachtige Reuzenpitta *Pitta caerulea*. Een mannetje landde uit het niets vlak naast het pad en liet zich kort bewonderen alvorens zijn vlucht te vervolgen. In de vakliteratuur (Lambert & Woodcock 1996) staat een groot vraagteken in Kalimantan voor deze soort. Een paartje Blauwstaartpitta *Pitta guajana* met net uitgevlogen jongen illustreerde goed dat het GLPF Pitta's voldoende te bieden heeft. Breedbekken en Hapvogels (*Eurylaimidae*) bereiken de grootste diversiteit op Borneo. Wij zagen vijf leden van deze geweldige groep in het GLPF. We hoorden de Kleine Smaragdbreedbek *Calyptomena viridis* overall, maar een glimp van deze gevederde edelsteen werd ons niet gegund. We zochten daarom een plekje uit met mooi overzicht en riepen de hulp van een geluidsopname in. Onze minidiscspeler stond nog niet aan of er vloog een mannetje rakelings langs ons. De Breedbek werkte keurig mee en ging fijn op een liaan zitten showen: groener dan groen!

Borneomythen

Twee van de meest mythische soorten die op Borneo voorkomen, zijn de endemische Maleise Spiegelpauw *Polyplectron malacense* en Maleise Grondkoekoek *Carpococcyx radiatu*. Beide soorten zijn slechts van een handjevol locaties bekend (Smythies & Davison 1999) en wij durfden dan ook niet te hopen ze waar te mogen nemen. In het GLPF bleek echter alles mogelijk. Toen we tussen twee veldperiodes door de onbekende geluiden die we opgenomen hadden, beluisterden, werd ons vermoeden gewekt dat één van de opnamen door de Spiegelpauw ingezongen was. Via e-mailverkeer kon een expert onze waarneming snel bevestigen! We raakten geobsedeerd door de Grondkoekoek. Een raar geluid voldeed aan de beschrijvingen: een galmend, uilachtig 'hoe-oe'. Het imiteren van dit geluid leidde tot reactie. Uren hielden wij en de vogel contact, maar er was niets te zien. Uiteindelijk konden we onze nieuwsgierigheid niet meer bedwingen en doken het (vrijwel ondoordringbare) bos in. Na veel gesluip kregen we de boosdoener in beeld: een Bruine Bosuil *Strix*

Een symbool voor Borneo is de Gewone Neushoornvogel *Buceros rhinoceros*. Dit individu imponeerde ons met zijn machtige uiterlijk. Midden in het bos stonden we zelfs een keer oog in oog met een groep van ongeveer vijftien van deze gevleugelde reuzen.
Foto: Sander Pieterse.

leptogrammica vond het nodig overdag, vanaf de grond te gaan zitten roepen! Onze teleurstelling was snel verholpen; kort hierop galmde er weer een 'hoe-oe' door het bos, ditmaal identiek aan de geluidsoptname die we via een expert hadden bemachtigd. Regelmatig nog hoorden we zowel de Grondkoekoek als de Spiegelpauw, maar tot een zichtwaarneming van deze mysterieuze soorten kwam het nooit. Desondanks overheerste het eureka-gevoel!

Gewoon wat zeldzaamheden

We kwamen nog meer sterk bedreigde soorten tegen, waar we vooraf niet op gerekend hadden. Zo zweefde er plots een paartje Soendaooievaar *Ciconia stormi* boven ons werkgebied en uiteindelijk landde het er zelfs (broedverdacht?). Er zijn maar weinig waarnemingen van deze zeldzame soort bekend uit Kalimantan (Smythies & Davison 1999), maar blijkbaar heeft zich een populatie gehuisvest in het GLPF.

Tijdens een ochtendwandeling hoorden we een vreemde katachtige 'mauw'. Dit geluid bleek uit een nietszeggend klein bruin beestje te komen: een heuse Maleise Honingspeurder *Indicator archipelagus*! Toen we onze oren gespitst hadden,

De Zwartrode Hapvogel *Cymbirhynchus macrorhynchus* heeft als adult een blauwe toekansnavel. Dit jonge diertje, dat door vogelvangsters uit zijn nest was geroofd, ziet er nog niet zo spectaculair uit.
Foto: Sander Pieterse.

konden we ook de kenmerkende zoemende ratel onderscheiden (ook wel omschreven als 'het geluid van een speelgoedvliegtuig'). De soort heeft zijn uiterlijk dan misschien niet mee, maar het feit dat deze Honingspeurder zo onbekend is, maakt hem toch spectaculair.

Onenigheid met veldgidsen

Het GLPF had nog meer verrassingen in petto. We zagen een prachtig mannetje Geelbrauwvliegenvanger *Ficedula narcissina*, maar deze soort was volgens onze veldgidsen nooit eerder in Oost-Kalimantan vastgesteld. We kwamen een gezin Brilvogel *Zosterops* ssp. tegen, maar het verspreidingskaartje was blanco (Smythies & Davison 1999). Een Boszanger *Phylloscopus* ssp. leek een lichte kruinstreep te hebben, maar regen, beslagen lenzen, tegenlicht en een vogel die niet bleef zitten, stonden een determinatie als Kroonboszanger *Phylloscopus coronatus* (nieuw voor Kalimantan) in de weg. Deze waarnemingen onderstrepen maar, dat er op ornithologisch gebied in Borneo nog van alles te ontdekken valt buiten de gangbare paden.

Tot slot

Het traditionele bos rond de dorpen in het GLPF bestrijkt maar een klein oppervlak. Ondanks dat zijn we in deze kleine stukjes verstoord bos een behoorlijke rijkdom aan soorten tegengekomen, terwijl we soms op de achtergrond de kettingzagen hoorden razen! In de paar maanden die we in het GLPF hebben doorgebracht, konden we bijna tweehonderd soorten vaststellen. Over de indrukwekkende avifauna die Borneo huisvest, zouden we nog pagina's vol kunnen schrijven. We willen Borneo in de toekomst absoluut nog vaker bezoeken! De gedetailleerde resultaten van ons onderzoek zijn

Deze Blyths Kuifarend *Spizaetus alboniger* zat tijdens onze eerste ochtend in het veld doodleuk in het dorp op de plaatselijke kippen en katten te loeren.

Foto: Sander Pieterse.

terug te vinden in ons stageverslag (Pieterse & Wielstra 2005).

Dankwoord

Dank gaat uit naar iedereen die ons tijdens dit onderzoek heeft ondersteund, met name Hans de Iongh, René Dekker, Dicky Simorangkir, Bernaulus Saragih, Albert Manurung, Bas van Balen, Martjan Lammertink, Gabriella Frederiksson, de dorpsbewoners van het GLPF en de medewerkers van het Tropenbos International/Kalimantan Programma. Dit onderzoek is uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen het Centrum voor Milieuwetenschappen (Universiteit Leiden), het Tropenbos Kalimantan Programma, de bosbouwfaculteit van de Universiteit van Mulawarman en het Nationaal Natuurhistorisch Museum (Naturalis).

■ S.M. Pieterse, Van Boetzelaerlaan 18, 2581 AH Den Haag, e-mail: s_pieterse@hotmail.com & B.M. Wielstra, Piet Heinstraat 31, 2231 RK Rijnsburg, e-mail: wielstra@hotmail.com.

LITERATUUR:

Lambert, F. & M. Woodcock (1996): Pittas, Broadbills and Asities. Pica Press, Sussex.
MacKinnon, J. & K. Phillipps (1993): A field guide to the birds of Borneo, Sumatra, Java and Bali. Oxford University Press, Oxford.
Pieterse, S. & B. Wielstra (2005): The effects of small-scale forest disturbance by indigenous people on species diversity and community structure of birds in the Gunung Lumut Protection Forest, East Kalimantan, Indonesia. Environment and Development Student Report no. 197. Centrum voor Milieuwetenschappen, Universiteit Leiden.
Smythies, B.E. & G.W.H. Davison (1999): The birds of Borneo. Natural History Publications (Borneo), Malaysia.

Deze twee mannetjes Argusfazant *Argusianus argus* sleten hun dagen in een houten kooi. De dieren werd wat extra bewegingsruimte gegund door de enorme staartveren uit te trekken.

Foto: Sander Pieterse.